

कोळे ता.सांगोला येथील महादेव मंदिरावरील कामशिल्पे

डॉ. सदाशिव देवकर^१, प्रा. रेवणसिध्द बेरुनगीकर^२

^१पुरातत्व अभ्यासक, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

^२सहाय्यक प्राध्यापक, डी.बी.एफ. दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय सोलापूर.

प्रस्तावना :

कोळे हे सोलापूर जिल्हा सांगोला तालुक्यातील ऐतिहासिक वारसा लाभलेले ठिकाण असून सांगोला या तालुका ठिकाणापासून ४५ कि.मी. अंतरावर आहे. कोळे १७.२४ उत्तर अक्षांस पश्चिमेस ७४.९३ पूर्व रेखांशंवर वसलेले आहे.

पंढरपूर- कोल्हापूर महामार्गावर असलेल्या जुनोनी गावच्या पश्चिमेस ७ कि.मी. अंतरावर कोळे हे गाव असून या गावात वेगवेगळ्या कालखंडात बांधलेले दोन हेमाडपंथी मंदिरे आहेत. हे दोन्ही मंदिरे, मंदिर वास्तुकलेच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहेत. महालक्ष्मी मंदिर हे कोळे गावचे ग्रामदैवत आहे तर महादेव मंदिर वास्तुकला व शिल्पकलेने नटलेला आहे. या मंदिरावर कामशिल्पे व मैथूनशिल्पे मोठ्या प्रमाणावर कोरलेले आहेत.

सदर मंदिर गावच्या दक्षिणेस कोळेकर महाराज मठा जवळ असून मंदिराची रचना नंदी मंडप, मुखमंडप, सभामंडप, अंतराळ, गर्भगृह अशी आहे. मंदिराच्या प्राकारातून आत प्रवेश केल्यानंतर नंदी मंडप आहे. हे नंदी मंडप चार स्तंभावर आहे, सदर मंदिर उत्तरमुखी असून नंदी मंडपाच्या समोर भव्य असा नंदी आहे. हा नंदी वेगळ्या पध्दतीने कोरला आहे. या नंदीच्या उजव्या कानावर गणपती कोरलेला आहे. तर त्याच्या डाव्या खालच्या बाजूला मुरलीधराची मूर्ती कोरलेली आहे.

मुखमंडप :- मुखमंडपाला चार स्तंभ असून हे चारही स्तंभ कोरीव आहेत. मुखमंडपाच्या दोन्ही बाजूला भव्य असे कक्षासन आहे.

सभामंडप:- मंदिराचे सभामंडप भव्य असून मुख्य चार स्तंभाच्या मधोमध रंगशिळा आहे. सभामंडपाचे स्तंभ कोरीव आहेत. सभामंडपाच्या पूर्वेस एक, पश्चिमेस एक समोरील बाजूस दक्षिणेला एक-एक असे एकूण ४ देवकोष्ठक आहेत. त्यापैकी पूर्वेकडील देवकोष्ठकात गणपती आहे. हे देवकोष्ठक कोरीव असून याच्यावर वेगवेगळ्या कथा कोरलेल्या आहेत.

स्तंभ :- सभामंडपातील स्तंभ अतिशय कोरीव असून त्याचे तळखडा, स्तंभमध्य, स्तंभशिर्ष अशी रचना आहे. खालचा भाग चौकानी असून त्याच्यावर शंकरपाळीची नक्षी कोरलेली आहे. त्यानंतर आयताकार भाग आहे, त्यानंतर गोल साखळी कोरलेली आहे. त्याच्यावर अष्टकोनी भाग आहे. गोल कणी आहे. त्याच्यावर नागबंद आहे. स्तंभाच्या मध्यभागावर हंसाची जोडी तसेच चारही बाजूला वेगवेगळ्या कथा कोरलेल्या आहेत. वितानावर बेलबुट्टी व कमलपुष्पाचे झुंबर आहे. तसेच स्तंभाच्या वरच्या बाजूला वितानावर मल्लयुद्धाचे शिल्पकोरलेले आहे. एका बाजूला सतीचा हात कोरलेला आहे.

गर्भगृह :- गर्भगृह साधे असून चौकोनी आहे. मधोमध शिवालिंग आहे. हे शिवालिंग वैशिष्ट्यपूर्ण असून शाळुकाच्या खाली नंदी कोरला असून नंदीवर शिवालिंग हे येथील वैशिष्ट्य आहे. मंदिराचे शिखर साधे असून त्याची बरीच पडझड झाली आहे.

बाह्यबाजू :- मंदिराच्या बाह्यबाजूला पूर्व- पश्चिमेस मैथूनशिल्प कोरलेले आहेत. सोलापूर जिल्ह्यात इतर मंदिरांपेक्षा या मंदिरावर जास्त मैथूनशिल्प कोरलेले आहेत.

महादेव मंदिरावरील कामशिल्पे /मैथुन शिल्पे

कामशिल्पांच्या बाबतीत भारत हा जगातील सर्व देशांत अग्रगण्य देश म्हणावा लागेल. कारण एवढे विपुल, वैविध्यपूर्ण, लौकिक, भावनोद्दीपक, जोषपूर्ण कामशिल्प जगातल्या कोणत्याही देशात पहावयास सापडत नाही. बहुतेक देशांत आणि कला संप्रदायात स्त्री- पुरुष समागम दाखवणारी उत्तान शृंगारिक चित्र किंवा शिल्पे प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत निर्माण झाली, पण त्यातील बरीचशी एखाद्या विशिष्ट कथानकाचा भाग म्हणून, अथवा कलाकारांचे फुटकळ स्फूर्ण म्हणूनच साकार झाली आहेत.

कामशिल्प या संज्ञेत समाविष्ट होणाऱ्या मूर्ती भारतातील सर्वच प्रदेशांतील स्तूप, मंदिरे, रथ इत्यादीवर कोरलेल्या आहेत. त्यात धातू, लाकूड आणि विशेषतः दगड या माध्यमांचा सर्व उपयोग केलेला आहे. खजुराहो, कोणार्क, मोढेरे, भुवनेश्वर या ठिकाणी त्यांची संख्या प्रामुख्याने जास्त आहे. इतर त्यांचे प्रमाण कमी आहे व त्या फारशा कलापूर्णही नाहीत. खजुराहो व कोणार्क हे दोन मंदिरा समूह जागतिक तसेच भारतीय अभ्यासकांची व पर्यटकांची प्रेक्षणीय स्थळे म्हणून प्रसिध्दीस आली आहेत. या मूर्तीकामाची सौंदर्य लक्षणे इतर मूर्तीप्रमाणेच आहेत. फक्त या मूर्तीचा वर्ण विषय सर्वतोपरी निराळा, नीतिअनीतीच्या रुढ कल्पनांत न बसणारा असा आहे. (देशपांडे सु. र:१९८६:१)

१ एकच स्त्री शिल्प - एकच कामुक भाव दर्शविलेली, नग्न, अर्धनग्न स्त्री कधी ती आपले अधोवस्त्र सोडीत आहे किंवा वस्त्रहीन होण्याची तिची किर्या दर्शविली आहे. तिच्या चेह-यावरील मोहक हावभाव व कामेच्छा स्पष्ट दिसते.

२. दम्पती शिल्पे - या प्रकारात विविध प्रकारची युगुले-जोडपी किंवा दम्पती शिल्पे असून त्यांच्या प्रणय-कीडा वा प्रेमचाळे दर्शविलेले आहेत.

३. विषयासक्त मैथुन शिल्पे - आलिंगन-चुंबनादी क्रियांमध्ये मनसोक्त गढलेली वा मग्न असलेली प्रणयी युगुले.

४. मैथुन शिल्पे - सर्वसाधारणत मानवामध्ये प्रचारात वा आचरणात असलेल्या समागम किंवा संभोगक्रियेत वा मैथुनक्रियेत मग्न असलेली एण युगुलेवा जोडपी. अशा शिल्पांतून क्वचित या क्रियेसाठी साहय करणा-या स्त्री-पुरुष सेवकांचीसुद्धा शिल्पे त्यांच्या आसपास खोदलेली आढळतात. काही ठिकाणी हे कृत्य पाहताना जवळपासच्या शिल्पांतील स्त्रिया नग्न अवस्थेत कामातुर, पण लाजलेल्या स्थितीत दर्शविलेल्या आहेत.

५. पशू आसनातील शिल्पे - धेनुका किंवा पशू आसनात प्राणीसदृश संभोगक्रियेत गुंतलेली.

प्राप्ती स्थळ : शिवमंदिर कोळे, तालुका सांगोला.

६ यौगिक आसनातील शिल्पे - चमत्कृतपूर्ण किंवा यौगिक आसनातील मैथुन क्रियेच्या विविध अवस्था.

७. संकीर्ण - प्राण-मानव मिश्र संभोग क्रिया-मैथुन व जोगी कन्या-तरुण वेश्या व जोगी हे तत्व दिसते तर काही ठिकाणी कृत्रिम प्रवेशनासारखा प्रकार आढळतो, तसेच समलिंगी मैथुन क्रिया पाहावयास मिळते.

कालखंड:- मंदिराच्या वास्तूकलेवरून या मंदिराचा कालखंड हा १३व्या शतकातील वाटतो.

निष्कर्ष :- सोलापूर जिल्ह्यात महादेव मंदिर कोळे ता.सांगोला, कलिपसिध्द मल्लिकार्जून मंदिर भुईकोट किल्ला, सोलापूर, मल्लिकार्जून मंदिर, चपळगांव, महादेव मंदिर, कासेगांव येथील मंदिरावर कामशिल्पे व मैथुन शिल्पे कोरली आहेत. या शिल्पांवरून असे वाटते की, प्राचीन भारतीय तत्त्वचिंता आणि धार्मिक कर्मकांड यात गडलेले असले, तरी लौकिक जीवनाकडे त्यांनी पाठ फिरवली नव्हती. ते सुद्धा जगातील इतर देशांतील लोकांप्रमाणे ऐहिक सुख समाधानासंबंधी जागृत होते. परंतू त्यांचा ऐहिक सुखाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन भिन्न होता असे समजते.

छा.चि.क्र. १ कामशिल्प, कोळे

छा.चि.क्र. २ कामशिल्प, कोळे

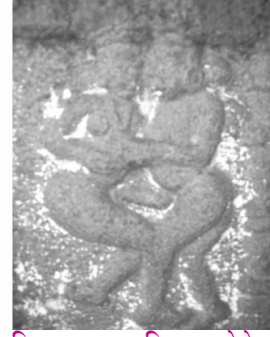
छा.चि.क्र. ३ कामशिल्प, कोळे

छा.चि.क्र. ४ कामशिल्प, कोळे

छा.चि.क्र. ५ कामशिल्प, कोळे

छा.चि.क्र. ६ कामशिल्प, कोळे

संदर्भ ग्रंथ सुची :

- १) पाठक अरुण चंद्र, महाराष्ट्र राज्य गॅलेटरीयर दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई. १९८६
- २) कुलकर्णी वि.य., भारतीय कला उद्गम आणि विकास, सुयोग प्रकाशन पुणे, १९९६.
- ३) केतकर व्यं.के. : प्राचीन महाराष्ट्र. वरदा बुक्स पुणे, १९८९.
- ४) खरे, ग.ह. : मूर्तीविज्ञान. भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे, १९३९.
- ५) जोशी महादेवशास्त्री : भारताची मूर्तीकला. जोशी ब्रदर्स, पुणे, १९८०.
- ६) जोशी नि.पू. : भारतीय मूर्तिशास्त्र. महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ नागपूर, १९७९.
- ७) देशपांडे सु. र. : भारतीय कामशिल्प, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे १९८६.
- ८) पानसे, मु.ग. : यादवकालीन महाराष्ट्र. मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई, १९६३.
- ९) माटे म. श्री. : प्राचीन कला भारती. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे, १९९८.
- १०) शेणोलीकर स. श्री. : / देशपांडे प्र. न. : महाराष्ट्र संस्कृती घडन आणि विकास. मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर, १९७२.
- ११) सांकलिया, ह. धी./ माटे म. श्री. (संपा.), महाराष्ट्रातील पुरातत्व. महाराष्ट्राचे राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई. १९७६.
- १२) Agrawal U., Khajuraho Sculptures and their significance, New Delhi, १९५४.
- १३) Banarji J.N., The development of Hindu Iconography, Calcutta, १९५३.
- १४) Bhandarkar R.G. Early History of Deccan, Calcutta, १९५६.
- १५) Kunte, B.G. Solapur District Gazetteer, Bombay १९७७.